

ТРАДИЦІЇ СПОЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СКАНДИНАВСЬКИХ ТА КИЄВО-РУСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

Стаття присвячена аналізу подібного та відмінного у традиціях споживання алкоголю в середньовічній Скандинавії та Київській Русі.

Ключові слова: билини, Старша Едда, алкоголь, традиції, компаративний аналіз.

Виробництво та споживання алкогольних напоїв – важливий фактор соціально-економічного, політичного, культурного і духовного життя середньовічного населення Скандинавії та Київської Русі. Особливу увагу даному питанню приділено у «Старшій Едді» та в билинному епосі. Вперше споживання алкоголю в цих країнах розглядається комплексно на основі джерел. Хронологічними межами дослідження є час формування в усній традиції зазначених пам'яток епічної традиції. Для «Старшої Едди» цей період охоплює IX – другу половину XIII ст.; для билин – X–XIII ст.

«Старша Едда» та билинний епос всебічно досліджені істориками та лінгвістами, однак тема алкогольних традицій середньовічної Скандинавії та Київської Русі розглядалася науковцями побіжно. Алкогольний фактор у «Старшій Едді» згадується у працях Наталі Будур¹, Арона Гуревича², Хелен Гербер³. Алкоголь у билинах згадують такі автори: Вільям Похльобкін⁴, Василь Скуратівський⁵, Іван Прижов⁶ тощо.

«Старша Едда» – це пісні про богів і героїв умовно об'єднані під даною назвою. Рукопис датується за орфографічними та палеографічними даними другою половиною XIII ст. За характерними помилками можна сказати, що кодекс являє собою компіляцію з декількох більш давніх рукописів, але точно невідомо чи були письмові попередники «Едди». Щодо датування виникнення пісень «Старшої Едди» не існує єдиного підходу, а діапазон в датуванні часто досягає двох-трьох сторіч. Єдине, що можна стверджувати, що пісні були популярними в Ісландії у XIII ст., тож можна припустити, що принаймні частина з них виникла раніше, ще в дописемний та дохристиянський період. «Старша Едда» містить лише поверхові сліди християнства, а пісні – зображають уявлення про світ, мораль та побут вікінгів. Отже, як стверджує А. Я. Гуревич, основну частину пісень можна датувати епохою експансії вікінгів IX–XI сторіч⁷.

Період формування билинного епосу Київського періоду є не менш довгим, ніж в «Старшій Едді». Головними центрами формування билинного епосу були Київ, Чернігів, Галич, Новгород, а центральними персонажами – Ілля Муромець, Альоша Попович, Добриня Никитич, Гліб Володівич та інші. Ці ж мотиви продовжували після занепаду Київської Русі побутувати на теренах сучасної України вже в інших жанрових формах⁸. Перші записи билинного епосу почали здійснюватися в Російській імперії у XVII сторіччі. Дані збірки не мають наукової цінності, адже являють собою літературно оброблені авторські вірші на основі билинних сюжетів. Перші систематизовані автентичні билини були зібрані та видані у 1818 році під назвою «Збірка Кирша Данилова»⁹. Перша збірка, пісні якої були цілеспрямовано зібрані та науково систематизовані, була опублікована у 1861 році під назвою «Пісні, зібрані П. М. Рибніковим». Після збірки Рибнікова, який відкрив для російської інтелігенції билинний епос, наукові товариства та університети почали систематично організовувати експедиції для запису билин¹⁰. Отже, до кінця XIX сторіччя билини, зокрема київського циклу, формувались у часі, існуючи лише у вигляді фольклорної традиції. З цим пов'язана значна кількість анахронізмів, що містяться в них, та складнощі у дослідженні епосу.

Билини київського циклу є найбільш інформативними для даної теми. Всі билини циклу мають у центрі свого сюжету князя Володимира з богатирською дружиною¹¹. Не існує єдиного датування виникнення билин київського циклу. Наприклад, В. Я. Пропп початок формування билин заглиблював у родоплемянний устрій¹², тоді як Б. А. Рибakov у билинному світогляді бачив картину світу палеолітичної людини і доводив, що сюжети баталій зі Змієм є алюзією

на полювання на мамонтів¹³. Л. Н. Майков датував цикл X–XI ст. через відображення в епосі християнської Київської Русі з центральною владою князя в Києві¹⁴. На нашу думку, найбільш обґрунтованою виглядає аристократична теорія, що була запропонована Всеволодом Міллером наприкінці XIX століття і відкинута в радянський період. Вона локалізує місце виникнення билин у військово-аристократичному середовищі великих міст Київської Русі у X–XI ст., що пояснює значну увагу приділену полюванню та баталіям в билинному епосі¹⁵. Таким чином, билини за змістом та періодом виникнення є подібними до пісень «Старшої Едди», які також виникли у військово-аристократичному середовищі варягів-вікінгів, що дозволяє нам порівнювати алкогольні традиції двох народів, використовуючи компаративний аналіз.

Алкогольні традиції та ставлення до алкоголю відображені у джерелах переважно як елемент топосу бенкетування. Бенкети локалізуються в «Старшій Едді» в Егіра, у Вальгаллі, в піснях про героїв на бенкетах у ярлів та на тризнах¹⁶; в билинах – у князя Володимира.

Бенкетам еддичні боги та герої надавали великого значення. Бенкетували переважно в Егіра, морського велетня, що варив пиво у котлах. З цим персонажем пов'язана пісня про те, як Тор ризикував життям заради котла для варіння пива, виборюючи його у велетня Хюміра¹⁷. Як висновок в пісні говориться: «К асам на тинг (зібрання – Б. М.) // Тор возвратился, // котел он принес // Хюмира турса, // и асы тепер // каждую зиму // досыта пили // пиво у Эгира»¹⁸. Тобто пиво складало настільки важливу частину життя богів, що син Одіна готовий вмерти за котел для його варіння. Боги за «Старшою Еддою» пили багато, що видно з наведеної нижче таблиці, яка показує кількість згадок про алкогольні напої. «Едда» містить згадки про те, що боги аси щодня пили з золотих кубків¹⁹, Одін пив лише вино і лише ним існував²⁰. Тобто як скандинави не уявляли своє життя без пива та меду, так вони не уявляли без них потойбічне життя та життя богів. Згадка про те, що Одін п'є лише вино мала на меті показати його високий соціальний статус. Вино в «Старшій Едді» згадується всього 6 разів. Його вживає Одін, військо Атлі, Йормунрьок та ярли у піснях про витoki соціальної стратифікації²¹. Вино було найціннішим напоєм, що знали середньовічні скандинави, його подавали у виключних випадках, а у трійці «пиво – мед – вино», саме вино посідало найпочесніше місце²².

Ще одна локація, де в «Старшій Едді» п'ють алкоголь – Вальгалла. Сюди забирали воїнів, що загинули на полі бою, душі яких називалися ейнхерії. Після того як душі потрапляли до Вальгалли²³, вони сідали за довгий стіл, де їм прислужували валькірії²⁴. Вони приносили героям великі наповнені медом роги, ставили перед ними смаженого вепра (божественного вепра Сехримніра, що оживав перед початком кожного бенкету). Зазвичай скандинави пили пиво у повсякденному житті, тож цей напій був занадто земним для Вальгалли, тому там переважно пили мед чи медове молоко, яке давала коза Хейдрун, що належала Одіну. Воїни зазвичай пили з рогів чи з кубків, що були зроблені з черепів своїх ворогів²⁵: «Эйнхерии и все // рубятся вечно // в чертоге у Одина; // в схватки вступают, // а кончив сраженье, // мирно пируют»²⁶. Після бенкету воїни брали знову до рук зброю, виїжджали у великий внутрішній двір, билися на смерть, але знову і знову оживали²⁷. З цих свідчень про потойбіччя можна зробити висновок, яким бачив ідеальне життя кожен скандинавський воїн: бенкетування та баталії, в яких можна підтвердити свою звитягу.

Бенкети в билинах київського циклу локалізуються у київського князя Володимира: «Пили – ели гости милье, // Князю низко – низко кланялись... Князь Владимир ясно Солнышко, // Приглашал за стол заезжого, // Приглашал испить с дружиною, // Отдохнуть с пути – дороженьки»²⁸. В основному князь влаштовував бенкетування для своєї дружини чи з приводу особливих свят (перемога, весілля тощо). Бенкети тривали, судячи з билин, по три дні²⁹. Ціннісні орієнтири билинних богатирів були такими саме, як і в скандинавських воїнів: бенкетування та підтвердження своєї доблесті у нерівних боях.

Образ Іллі Муромця, як найкращого дружинника та героя, відображає ідеали богатирської поведінки. В билині «Зустріч Іллі з каліками» показано ставлення богатирів до алкоголю. До того як він випив зеленого вина, він заявляв: «Я без рук сижу, без ноженок». Коли ж «каліки» хитрістю змусили його випити 3 відра вина, то Ілля Муромець врешті сказав: «Во мне силы – сила полная, // Та ли сила богатырская, // Не простая, Святорусская»³⁰. Ще один приклад, за прошення Іллі Муромця народом стати воєводою Чернігова такими словами: «Будем мы тебя поить-кормить, // Хлебом солью кормить до сыта. // А вином поить до пол-пьяна...»³¹. Сила у билинному епосі вимірюється кількістю алкоголю, який богатир може випити одним духом³².

Різновиди алкоголю в билинах та ісландських сагах зводяться до тріади: пиво, мед та вино. У билинах згадується тріада: «Наливай-ка в чару зеленого вина, // наливайте чару пива пьяного, // наливайте чару меду сладкого...»³³, але перевага надавалась зеленому вину. Досі точать-

ся суперечки між науковцями про те, що означає термін «зелене вино». Зокрема В. Похльобкін вважає, що цей термін походить від слова «зілля», а не від зеленого кольору молодого вина, адже у вино додавали різні цілющі трави³⁴. Вино згадується з детальним описом його зберігання: «Наливал вина заморського, // Сладкопенного, стоячого // Из боченочка дубового, // Наливали з крана крепкого // Полтора ведра с осьминою...»³⁵.

Порівняльна таблиця кількості згадок алкогольних напоїв та традицій у «Старшій Едді» та билинах:

	Старша Едда	Билини київського циклу		
Мед	23	6		
Пиво	34	5		
Руни пива	4	–		
Вино	6	Вино «заморське»	Вино «зеленеє»	Всього 27
		17	10	
П'яний	7	4		
Бенкет /бенкетувати	29	14		
Тризна	6	–		
Ріг	15	–		
Чаша/кубок	21	27		
Котел для варіння пива	7	1		
Обряд пиття по колу	1	1		
Обряд накривання щитом звареного напою (меду) від зурочень	1	–		
«Обнесення» господарем гостей, наливаючи їм за ранжиром	–	6		

В «Старшій Едді» на відміну від билин з алкогольних трунків найчастіше згадується пиво. Є пісня, в якій перераховуються назви пива у всіх світах, при чому в пісні слово «пиво» виступає на означення всіх алкогольних напоїв: «Пивом [ol] люди зовут, // а Брагою [bjorr] – асы, // ваны (боги плодючості – Б. М.) – Пьянящим [veig], // в Хель Мёдом [mjodhr] зовут, // Чистой Влагою – турси (велетні – Б. М.), // Питьем – сыны Суттунга»³⁶, тобто абсолютно всі істоти пили цей напій. І. Прижов наводив етимологію билинного алкоголю: брага (санск. bgr, bhrj; нім. brauen, brüt – та що варить пиво, пізніше «наречена»), мед (санск. madh, manth – збивати, madhu – медвяний напій; сканд. mjodhr), пиво (від слов'янського пити), ель (олуй, оловина)³⁷. Як бачимо, етимологічно назви алкоголю в обох країнах схожі та часто мають спільне коріння.

Значення алкогольних напоїв та способи пиття в обох традиціях були схожими. Пиво вважалось в еддичній традиції символом затишку та достатку: «К Гуннару прибыл он, // в дом, к очагу, // к вкусному пиву»³⁸. Ідеальна минувшина співцям билинної традиції бачилася саме тоді, коли: «Полилось вино зелёное // пиво пьяное запенилось...»³⁹.

Скандинави пили пиво переважно кістяними рогами. Хоча кількість згадок про пиття з рогу менша ніж з келиху, проте у найбільш архаїчних піснях «Едди» згадується саме ріг⁴⁰. Якщо був бенкет в заможного ярла, то це були роги чи чаші прикрашені сріблом та золотом, яким давали імена. Роги часто прикрашалися рунами, які мали уберегти господаря від зурочень та отрути. Такі магичні знаки називалися «рунами пива»⁴¹: «Руны пива // познай, чтоб обман // тебе не был страшен! // Нанеси их на рог, // на руке начертай, // руну Науд – на ногте»⁴². Судячи з билинної традиції пили з прикрашених дорогоцінностями келихів та чарок, проте богатирі пили в основному відрами, що є безумовно гіперболізацією.

У середовищі вікінгів побутувала традиція пити алкогольні напої по колу: чаша обходила весь стіл і кожен мав з неї випити⁴³: «Пусть вкруговую // ковши золотые // пойдут по рукам!»⁴⁴. У билинах київського циклу також згадується традиція пиття по колу. «Обходила чара звонкая, // Угощала гостя каждого // Не простым вином, а пенистым, // Царства дальнего заморского»⁴⁵. У більшості випадків господар бенкету сам наливав гостям алкоголь (т. зв. «обнесення» за ранжиром), або це робила прислуга.

Особливо важливим в «Старшій Едді» було те, де сиділи гості, адже місця за столом мали свою ієрархію. На «високому» місці біля південної стіни будинку сидів сам господар, навпроти нього – найповажніший гість. Гості сідали за ранжиром: чим ближче до господаря, тим поважніше. Біля південної стіни місця були почесніші, ніж біля північної. В окремому приміщенні чи в стороні від «чоловічого» столу сиділи жінки. Найбільш знатна сідала в середині, інші – по обидва боки від неї за ранжиром: чим більше значення в суспільстві мав чоловік, тим почесніше місце займала його дружина⁴⁶.

Для билинних богатирів також було важливим місце за столом: «Гой, Добрынюшка Никитьевич, // Что ты, милый, закручинился. // Или место не почётное // За обедом доставалось?»⁴⁷ «Да за стол садись за княжеский! // За твою игру великую // Выбирай места любимые: // Со мной рядом (з князем – Б. М.) – место первое, // А второе – со княгинюшкой, // Третье-ж место сам ты выбери»⁴⁸. Жінка, зокрема княгиня, грає більш важливу роль у бенкетуванні ніж в «Старшій Едді», адже друге за ранжиром місце – біля княгині.

Підводячи підсумки слід виокремити спільне та відмінне у традиціях споживання алкоголю у середньовічній Скандинавії та Київській Русі. Система цінностей воїнів відображена в «Старшій Едді» та в билинах зводиться до двох основних компонентів: бенкетування та підтвердження доблесті на полі бою. Функції бенкету та модус поведінки на ньому були схожими: розподіл місця за столом за ранжиром; на бенкеті в основному їли, пили, слухали музику, вирішували важливі питання, хвалилися перемогами та сперечалися. Обряд пиття алкоголю по колу як в билинах, так і в «Едді», згадується один раз і є єдиним обрядом, що є спільним для двох традицій. Основними видами алкоголю в обох регіонах була алкогольна тріада – пиво, мед, вино. Ставлення до алкоголю було переважно позитивним: богатирі кількістю випитого вина міряли свою силу, боги в «Старшій Едді» могли харчуватись лише вином, а пиво було символом достатку та сімейного затишку. Спільні риси алкогольних традицій в джерелах можуть бути пояснені формуванням як билин, так і «Старшої Едди» у типологічно подібному військово-аристократичному середовищі. Не виключена також взаємозалежність обох традицій, з огляду на ту важливу роль, яку відіграли вікінги у формуванні військових та соціальних традицій Русі.

Незважаючи на вагомі спільні риси, у традиціях споживання алкогольних напоїв у двох регіонах простежуються й відмінності. Наприклад, за билинами найбільше споживали вина, за еддичною традицією – пива та меду. Зелене вино у Київській Русі було унікальним явищем і згадується найбільше в билинній традиції. За «Старшою Еддою» пили в основному з келихів, проте згадки про пиття з рогу також є частими; у билинах пили з келихів. Водночас, варто додати, що зазначені відмінності можуть пояснюватися також різним часом та обставинами остаточного формування джерел.

Складність дослідження традицій споживання алкоголю в епічних пам'ятках полягає в тому, що «Старша Едда» та билини еволюціонували та формувалися у часі до моменту їх запису майже тисячу років. На прадавні традиції, в нових інтерпретаціях співців, часто накладалося сучасне їм тлумачення світу та культури, тому анахронізми, особливо в билинах, не є рідкістю. Для кращого розуміння проблеми на це необхідно звертати увагу та за можливості виокремлювати первинний варіант пісень. Дослідження спільних рис та відмінностей у традиціях споживання алкоголю та інших соціальних практиках, відображених в ісландських сагах та билинному епосі, може бути перспективним для глибшого розуміння етнокультурних зв'язків культур Скандинавії та Східної Європи в епоху середньовіччя.

¹ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов IX–XI века. – М., 2007. – 496 с.

² Гуревич А. Я. «Эдда» и сага // Избранные труды. Норвежское общество. – М., 2009; Гуревич А. Я. Индивид и социум на средневековом Западе. – М., 2009. – 496с.

³ Гербер Х. Мифы Северной Европы. – М., 2008. – 350с.

⁴ Похлёбкин В. История водки. – М., 2005. – 142 с.

⁵ Скуратівський В. Русалії. – К., 1996. – С. 564.; Скуратівський В. Кухоль меду // Берегиня. – 1998. – № 3–4. – С. 83–105.

- ⁶ Прыжов И. История кабаков в России в связи с историей русского народа. – М., 2009. – 328 с.
- ⁷ Гуревич А. Я. Старшая Эдда // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах / Библиотека Всемирной Литературы. – М., 1975. – Т. 9. – С. 3–5.
- ⁸ Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: підручник. – К., 2005. – С. 244.
- ⁹ Путилов Б. Н. «Сборник Кирши Данилова» и его место в русской фольклористике // Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. — М-Л., 1958. – С. 513.
- ¹⁰ Майков Л. Н. О былинах Владимировца цикла. – СПб., 1863. – С. 6–7.
- ¹¹ Книга былин. Свод избранных образцов русской народной эпической поэзии. Составитель В. П. Авенариус. – М., 1902. – С. IX–X.
- ¹² Пропп В. Я. Русский героический эпос. Издание второе. – М., 1958. – С. 29.
- ¹³ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – 361 с.
- ¹⁴ Майков Л. Н. О былинах ... – С. 22–23.
- ¹⁵ Oinas Felix J. The Problem of the Aristocratic Origin of Russian Byliny Author(s) // Slavic Review. – Vol. 30; No. 3. – 1971. – P. 519.
- ¹⁶ Гренландские речи Атли // Старшая Эдда. – М., 1975. – Стих 74.
- ¹⁷ Гербер Х. Мифы Северной Европы... – С. 174–178.
- ¹⁸ Песнь о Хюмире // Старшая Эдда ... – Стих 39.
- ¹⁹ Речи Гримнира // Старшая Эдда... – Стих 7.
- ²⁰ Там само. – Стих 19.
- ²¹ Песнь о Риге // Старшая Эдда... – Стих. 32.
- ²² Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов ... – С. 142.
- ²³ Гуревич А. Старшая Эдда... – С. 5–6.
- ²⁴ Речи Гримнира // Старшая Эдда... – Стих 36.
- ²⁵ Гербер Х. Мифы Северной Европы ... – С. 27–30.
- ²⁶ Речи Вафтруднира // Старшая Эдда ... – Стих 41.
- ²⁷ Гербер Х. Мифы Северной Европы ... – С. 27–30.
- ²⁸ Русскія былины и сказания про богатырей древне-кіевскаго періода. – СПб., 1894. – С. 26.
- ²⁹ Там само. – С. 42.
- ³⁰ Там само. – С. 16.
- ³¹ Там само. – С. 20.
- ³² Там само. – С. 26.
- ³³ Книга былин... – С. 4.
- ³⁴ Похлёбкин В. История водки... – 142 с.
- ³⁵ Русскія былины... – С. 16.
- ³⁶ Речи Альвиса // Старшая Эдда... – Стих 33–34.
- ³⁷ Прыжов И. История кабаков ... – С. 4.
- ³⁸ Смерть Атли // Старшая Эдда... – Стих 1.
- ³⁹ Русскія былины... – С.15.
- ⁴⁰ Речи Хамдира // Старшая Эдда... – Стих 18.
- ⁴¹ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов ... – С. 145–146.
- ⁴² Пророчества Грипира // Старшая Эдда... – Стих 7.
- ⁴³ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов ... – С. 132.
- ⁴⁴ Гренландская Песнь об Атли / Старшая Эдда ... – Стих 10.
- ⁴⁵ Русскія былины ... – С.26.
- ⁴⁶ Будур Н. В. Повседневная жизнь викингов ... – С. 131–132.
- ⁴⁷ Русскія былины ... – С. 78.
- ⁴⁸ Там само. – С. 92.

Статья посвящена анализу схожего и отличительного в традициях употребления алкоголя в средневековой Скандинавии и Киевской Руси.

Ключевые слова: былины, Старшая Эдда, алкоголь, традиции, компаративный анализ.

The article discusses the analysis of similarities and differentness in the alcohol traditions in medieval Scandinavia and Kievan Rus.

Keywords: bylina, Elder Edda, alcohol, traditions, comparison.